

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕФЕКТИ МІЖГРУПОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Я.Ю. Кацович,

здобувач кафедри практичної психології
Запорізького національного університету

У статті визначено основні соціально-психологічні ефекти міжгрупової диференціації, а саме: феномен інгрупового фаворитизму, ефект «паршивої вівці», ефект гомогенності аутгрупи, ефект понад виключення й показаний взаємозв'язок між ними. Проаналізовано структуру й функції кожного з ефектів та особливості їхнього прояву на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях взаємодії між групами.

Ключові слова: інгруповий фаворитизм, ефект «паршивої вівці», ефект гомогенності аутгрупи, ефект понад виключення.

В статье определены основные социально-психологические эффекты межгрупповой дифференциации, а именно: феномен ингрупового фаворитизма, эффект «паршивой овцы», эффект гомогенности аутгруппы, эффект сверхисключения, а также показана взаимосвязь между ними. Проанализированы структура и функции каждого эффекта, особенности их проявления на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях взаимодействия между группами.

Ключевые слова: ингруповой фаворитизм, эффект «паршивой овцы», эффект гомогенности аутгруппы, эффект сверхисключения.

Однією з основних предметних сфер соціальної психології, згідно з роботами В.С. Агеєва [1], А.І. Донцова [8], В.Г. Крисько [4], А.В. Мікляєвої [5], В.В. Москаленко [6], І.Р. Сушкова [9], є вивчення ефектів міжгрупового сприйняття й взаємодії.

Міжгрупове сприйняття, на нашу думку, впливає на формування особливостей міжгрупової взаємодії як взаємодії груп, а не окремих їх членів, має характеристики, що відрізняють її від взаємодії міжособистісної. Серед основних структурних характеристик міжгрупової взаємодії виокремлюють: 1) узгодженість – високий ступінь збігу уявлень індивіда про інгрупи та аутгрупи; 2) уніфікованість – високий ступінь перенесення уявлень про групу на її окремих членів; 3) велику стійкість (ригідність, консервативність) міжгрупових процесів у порівнянні з процесами міжособистісними; 4) тісний зв'язок когнітивних й емоційних компонентів, які проявляють себе при взаємодії, більшу оцінність, ніж при сприйнятті міжособистісному [1; 2; 9].

І.Р. Сушков вважає, що взаємодія соціальних груп – це соціально-психологічні відносини груп, які полягають у ставленні одна до одної як до елементів соціальної системи, у яку вони входять [9, с. 160].

Узагальнення досліджень В.С. Агеєва [1], Г.М. Андрєєвої [2], О.О. Гулевич [3], А.І. Донцова [8], І.Р. Сушкова [9], J.F. Dovidio [10], W. Felps et.al. [12], M. Hewstone et. al. [14], J. Jetten et.al. [15], S. Khan et.al. [16], J.M. Marques et.al. [17], H. Tajfel [18], J. Turner [19], V.Y. Yzerbyt et.al. [20] дає змогу виокремити наступні **феномени міжгрупової взаємодії**: міжгрупова диференціація й міжгрупове зміщення, які, у свою чергу, представлені такими соціально-психологічними ефектами як інгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, ефект гомогенності аутгрупи, ефект «паршивої вівці», ефект понад виключення та ін.

Загалом, до найбільш вивчених ефектів міжгрупової взаємодії належать інгруповий фаворитизм, а також ефекти гомогенності аутгрупи, ефект понад виключення й ефект «паршивої вівці» [7].

Однак, на сучасному етапі розвитку соціальної психології відсутній систематизований підхід до вивчення цих феноменів міжгрупової диференціації, більшість експериментів належать до 60-80 років ХХ сторіччя [1; 8; 9; 18; 19], за виключенням досліджень в етнопсихології, які останнім часом жваво розвиваються [7].

Мета нашої роботи: визначити основні соціально-психологічні ефекти міжгрупової диференціації, їх структури, фактори прояву цих ефектів та їхній взаємозв'язок.

Отже, у статті представлено визначення й психологічні особливості цих ефектів, структура, фактори, які впливають на їх формування, а також негативні наслідки дії.

Щодо структури кожного з ефектів, то треба зазначити, що взаємодія соціальних груп із точки зору І.Р. Сушкова має трикомпонентну структуру, яка включає когнітивний (образ), афективний (цінності) і діяльнісний (соціальний обмін) компоненти [9, с. 380]. Отже, усі феномени й ефекти міжгрупової взаємодії також можна представити в трикомпонентній структурі. Одним із найбільш вивчених ефектів міжгрупової диференціації є феномен інгрупового фаворитизму.

Узагальнюючи роботи В.С. Агеева [1], О.О. Гулевич [3], І.Р. Сушкова [9], J.F. Dovidio [10], J.M. Falomir-Pichastor et.al. [11], M. Hewstone et.al. [14], J. Jetten et.al. [15], S. Khan et.al. [16], J.M. Marques et.al. [17], Н. Tajfel [18], J. Turner [19], можна визначити *інгруповий фаворитизм* (ingroup favoritism) як явище міжгрупової взаємодії, яке виникає в міжгруповій ситуації й основними ознаками якої є усвідомлення учасниками своєї приналежності до певної групи (інгрупи) і надання переваги членам інгрупи на протигагу членам аутгрупи.

J.M. Marques et.al. [17] пропонують розширене тлумачення феномену інгрупового фаворитизму, яке ґрунтується на гіпотезі, що судження про членів інгрупи можуть бути більш позитивним або більш негативним, ніж судження про подібних членів аутгрупи.

Структура інгрупового фаворитизму представлена когнітивним, афективним і поведінковим компонентами.

Когнітивний компонент інгрупового фаворитизму характеризує знання й уявлення особистості про ін- та аутгрупи, її ставлення до них і включає наступні параметри: індивіди обробляють інформацію про членів інгрупи більш глибоко, ніж про членів аутгрупи; мають кращу пам'ять про подібність із членами інгрупи й відмінності з членами аутгрупи; відтворюють найбільш позитивні відомості про членів інгрупи, приписують їм більшу кількість і вираженість позитивних особливостей порівняно з членами аутгрупи; демонструють більшу вираженість ефекту помилкової згоди при порівнянні з членами інгрупи, ніж аутгрупи та ін.

Афективний компонент інгрупового фаворитизму характеризується тим, що емоційно індивіди відчувають себе більш позитивно в присутності членів інгрупи, ніж у присутності членів аутгрупи; демонструють більш позитивне емоційне ставлення до членів інгрупи в порівнянні з представниками аутгрупи. При інгруповому фаворитизмі загалом посилюється емоційне ставлення до інгрупи, особливо при амбівалентному відношенні до неї.

Поведінковий компонент інгрупового фаворитизму характеризується підтримкою діяльності інгрупи й участю в ній, готовністю надати допомогу членам інгрупи, кооперацією, довірою щедрістю у взаємодії з членами інгрупи на відміну від взаємодії з членами аутгрупи.

Негативний вплив інгрупового фаворитизму на міжгрупову взаємодію полягає в тому, що в ситуаціях міжособистісної, професійної або будь-якої іншої соціальної взаємодії, індивід буде свідомо або ні надавати перевагу членам інгрупи, навіть у тих випадках, коли об'єктивно перевага на боці члена аутгрупи. Це може ускладнювати взаємодію, знижувати її ефективність, призводити до міжособистісних і міжгрупових конфліктів.

Ефект понад виключення (overexclusion effect) – ефект міжгрупової диференціації, який полягає в тому, що при визначенні групової приналежності оточуючих індивід воліє виключити зі своєї групи тих, хто насправді є її членом, тільки щоб у неї не потрапили члени аутгрупи. У результаті членами своєї групи визнається невелике число обраних [3]. Ефект понад виключення в основному представлений на когнітивному рівні у вигляді оцінок індивідом членів ін- та аутгруп.

На думку V.Y. Yzerbyt et.al. [20] ефект понад виключення виникає тоді, коли члени групи неохоче формують оцінки представників своєї групи на основі наявної інформації та в ситуаціях, коли існує загроза цілісності групи. Також, з точки зору авторів, при прийнятті рішення про належність тієї або іншої людини до інгрупи, індивід потребує великої кількості позитивної інформації щодо цієї людини, яка б підтверджувала цю приналежність.

Основні пояснення ефекту понад виключення зводяться до того, що він є результатом захисту індивідом своєї самооцінки, прагнення звузити кількість членів групи, подібних до нього; прагнення здійснити правильну категоризацію оточуючих і подальшої перестраховки.

На вираженість ефекту понад виключення впливають такі фактори, як: індивідуальні особливості суб'єкта сприйняття й ступінь його інгрупової ідентифікації. Цей ефект частіше демонструється тими, хто сильно ідентифікується з інгрупою. Вони визнають приналежність до інгрупи меншої кількості людей, ніж індивіди зі слабкою ідентифікацією. Разом із тим, індивіди зі слабкою ідентифікацією витрачають більше часу на категоризацію людей із неясним груповим

членством. Це свідчить про те, що індивіди зі слабкою ідентифікацією більше зацікавлені у винесенні точного судження, а люди з високою ідентифікацією в недопущенні членів аутгрупи в інгрупу. Також останні демонструють наявність забобонів щодо членів аутгрупи. Отже, ефект понад виключення частіше демонструється носіями забобонів.

Негативний вплив ефекту понад виключення полягає в тому, що соціальна ізоляція, яка спричинена цим ефектом призводить до погіршення процесу ухвалення рішень і зниження здатності навчання, утрати самоповаги, відчуття самотності, власної непотрібності тими членами групи, яких виключили з неї. Негативні наслідки залежать від того, скільки виключення триває і, як індивід реагує на це на внутрішньоособистісному рівні. У деяких випадках, соціальне відчуження й ізоляція може навіть призвести до агресії. У деяких випадках, під дію ефекту понад виключення підпадають цілі соціальні групи, що призводить до їх маргіналізації в суспільстві.

Ефект гомогенності аутгрупи (outgroup homogeneity effect) – ефект міжгрупової диференціації, який полягає в оцінці членів аутгрупи як більш схожих один на одного, ніж членів інгрупи. Таким чином, ми, як правило, використовуємо набір стереотипів для диференціації представників аутгрупи за гендерною, національною, професійною й іншими ознаками. Ці стереотипні узагальнення призводять індивідів до дискримінації по відношенню до людей із цих груп. Як зазначає R.H. Gramsow et.al. [13], ефект гомогенності аутгрупи частіше себе проявляє при відсутності особистісного досвіду взаємодії з представниками аутгрупи й при відсутності особистісної інформації.

Отже, ефект гомогенності аутгрупи є результатом міжгрупового порівняння, здійсненого індивідом. Згідно з іншим поясненням індивід підвищує свою самооцінку, приписуючи інгрупі соціально бажані особливості, складність і різноманітність яких служить для підтвердження унікальності свого Я. Сприйняття гетерогенності власної групи дає змогу індивіду підкреслити свою унікальність і служить для полегшення аутгрупової дискримінації. Людині емоційно легше здійснювати дискримінацію аутгрупи, члени якої не мають індивідуальності.

Ефект гомогенності аутгрупи є однією з чотирьох стратегій оцінки однорідності інгрупи й аутгрупи. У якості інших стратегій виступають індивідуалізація (індивід вважає, що й члени інгрупи, і члени аутгрупи мало схожі один на одного); деперсоналізація (індивід вважає, що інгрупа й аутгрупа є гомогенними, тобто члени кожної з них володіють великою кількістю особливостей, спільних для відповідної групи); сприйняття гомогенності інгрупи (індивід оцінює членів інгрупи як більше схожих один на одного, ніж членів аутгрупи).

У роботі О.О. Гулевич [3] виокремлені наступні когнітивні й емоційні чинники виникнення цього ефекту, а також особливості суб'єкту сприйняття:

а) когнітивні: структура соціальної категорії, її складність і контекст порівняння (аутгрупа – це єдине ціле, а інгрупа розпадається на декілька підкатегорій). Контекст порівняння: при оцінці інгрупи людина використовує міжособистісне порівняння, а при оцінці аутгрупи – міжгрупове. У дослідженнях є підтвердження тому, що людина краще знає членів інгрупи, володіє про них більшою кількістю інформації, приділяє більше уваги індивідуальним особливостям членів інгрупи, частіше переглядає свої уявлення про членів інгрупи ніж про членів аутгрупи.

б) мотиваційні чинники пояснюють ефект гомогенності аутгрупи як результат задоволення потреб людини й виконує ряд функцій: інструментальну (служить для підвищення згуртованості й координації зусиль членів групи); підтримку самооцінки (бажання людини зберегти позитивний образ Я шляхом захисту своєї соціальної ідентичності); функція підтвердження унікальності (сприйняття гетерогенності інгрупи дає змогу людині підкреслити власну унікальність).

в) особливості суб'єкта сприйняття також обумовлюють виникнення ефекту гомогенності аутгрупи. До основних особливостей, які сприяють його виникненню належать: страх перед членами аутгрупи (чим більше людина боїться взаємодії з членами аутгрупи, тим більш гомогенною її сприймають); цінності (носії колективістських цінностей сприймають інгрупу як гомогенну, а носії індивідуалістичних – як гетерогенну); ступінь інгрупової ідентифікації (люди із сильною інгруповою ідентифікацією при оцінці інгрупи й аутгрупи частіше використовують стратегії інгрупової гомогенності й деперсоналізації, ніж люди зі слабкою, які частіше використовують стратегію індивідуалізації).

г) характеристики груп, що беруть участь у взаємодії: розмір інгрупи й аутгрупи (менша за розміром група частіше оцінюється як гомогенна, а більша – як гетерогенна; статус інгрупи й аутгрупи (члени високостатусних груп демонструють ефект інгрупової гомогенності, а члени низькостатусних – аутгрупової гомогенності); стабільність статусної ієрархії (члени груп із нестабільним статусом частіше демонструють ефект інгрупової гомогенності, ніж члени груп зі

стабільним статусом); проникність кордонів інгрупи (ефект гомогенності інгрупи більш характерний для членів групи з проникними груповими кордонами або за відсутності чітких меж); час існування групи й стадія розвитку інгрупи;

д) конфліктність міжгрупових відносин. Оцінка гомогенності інгрупи й аутгрупи зростає в таких випадках: при наявності загрози для самооцінки членів групи, тобто при негативній оцінці з боку оточуючих; при зіткненні членів групи з несподіваною ворожістю членів аутгрупи; за умови очікування людиною конкуренції, а не кооперації з членами аутгрупи.

е) позитивність критеріїв міжгрупового порівняння: під позитивними для інгрупи параметрами розуміються ті, на основі яких виробляється міжгрупове порівняння на користь інгрупи (призводить до сприйняття гомогенності інгрупи й використанню стратегії деперсоналізації), а під негативними ті, на основі яких проводиться порівняння на користь аутгрупи (призводить до сприйняття гомогенності аутгрупи й використанню стратегії індивідуалізації).

R.H. Gramsow et.al. [13] стверджують, що на відміну від інгрупового фаворитизму, який більше притаманний малим групам, ефект гомогенності аутгрупи проявляє себе в ставленні до великих соціальних груп як то гендерні групи, вікові, етнічні, професійні тощо.

Ефект «паршивої вівці» (black sheep effect) – ефект міжгрупової диференціації, який полягає в тому, що член інгрупи, який дотримується соціальних норм оцінюється більш позитивно, ніж такий же член аутгрупи, а член інгрупи, який порушує норми – більш негативно, ніж такий же член аутгрупи [17]. Ефект «паршивої вівці» також проявляється на когнітивному рівні у вигляді оцінок: більш негативна оцінка членів інгрупи, які порушили соціальні норми в порівнянні з оцінкою членів аутгрупи; більш позитивна оцінка члена інгрупи, який визнав свої помилки й більш негативна – такого члена інгрупи, що не визнав своїх помилок у порівнянні з членом аутгрупи.

Серед факторів, що впливають на ефект «паршивої вівці» W. Felps et.al. [12], S. Khan et.al., [16], J.M. Marques et.al. [17] виокремлюють: особливості суб'єкта сприйняття (особливості процесу соціальної категоризації, ступеня ідентифікації суб'єкта з інгрупою, емоційного стану й віку, необхідність підтримувати високу самооцінку); характеристик груп, які беруть участь у взаємодії (їх гомогенності й позитивності оцінки); особливості ситуації міжгрупової взаємодії (типу порушених норм, їх важливості, параметрів міжгрупового порівняння, визначеності відомостей про провини члена групи, необхідність легітимації групових норм).

Спочатку проаналізуємо особливості суб'єкта сприйняття, а саме: особливості процесу соціальної категоризації, ступінь групової ідентифікації, емоційний стан і вік, потреба в підтримці високої самооцінки.

Особливості процесу соціальної категоризації (функція соціальної категоризації), який полягає в упорядкуванні людиною свого соціального оточення, розподілі оточуючих за групами - категоріями. У процесі соціальної категоризації людина виділяє відмінності, які існують між членами інгрупи, з одного боку, і членами аутгрупи – з іншого. «Паршива вівця» заважає встановленню такої відмінності, оскільки її поява «розмиває» межі інгрупи й не дає людині змоги провести чітку відмінність між членами ін-і аутгрупи. Це призводить до різко негативної оцінки «паршивої вівці». Високий ступінь інгрупової ідентифікації частіше призводить до демонстрації індивідом ефекту «паршивої вівці». Індивіди з сильною інгруповою ідентифікацією більш негативно оцінюють «паршиву вівцю», і рідше визнають, що негативні особливості «паршивої вівці» властиві більшості членів групи. Вони також схильні виганяти девіантних членів інгрупи («паршивих овець»), коли в них з'являється така можливість.

Емоційний стан також впливає на оцінку «паршивої вівці», а саме – поганий настрій суб'єкта сприйняття формує вкрай негативні оцінки поведінки девіантного члена групи. Зміна емоційного стану. Джерелом цього пояснення є «гіпотеза порушення очікувань»: об'єкт сприйняття, який порушує очікування суб'єкта сприйняття, отримує екстремальну оцінку в залежності від напрямку порушення. Якщо людина позитивно оцінює інгрупу й очікує від її членів соціальні бажані вчинки, то порушення одним із них соціальних норм викликає особливо негативно ставлення з його боку.

Те, що стосується віку – дослідниками доведено, що ефект «паршивої вівці» виникає пізніше, ніж інгруповий фаворитизм. Інгруповий фаворитизм здатні демонструвати діти вже в 6-7 річному віці, у той час як ефект «паршивої вівці» демонструються діти старшого віку – 10-11 років. Потреба в підтримці високої самооцінки (бажання індивіда зберегти високу самооцінку шляхом захисту своєї соціальної ідентичності (функція підвищення самооцінки)): негативно

оцінюючи «паршиву вівцю», виключаючи її з числа «нормальних» членів інгрупи, індивід підтримує позитивність оцінки інгрупи та своєї самооцінки.

Тепер визначимо особливості ситуації міжгрупової взаємодії, які впливають на цей ефект: тип порушених норм, їх важливість, параметри міжгрупового порівняння, визначеність відомостей про провину члена групи, необхідність легітимації групових норм.

Тип порушених норм: деякі дослідники виділяють два типи соціальних норм: ті, які призначені для встановлення відмінності між ін- і аутгрупами й полегшують міжгрупову диференціацію; а також ті, що служать для підтвердження легітимності високого статусу інгрупи (J.M. Marques et.al.[17]). Ефект «паршивої вівці» виникає в тому випадку, якщо індивід дізнається, що «вівця» порушила норми другого типу. Важливість параметрів міжгрупового порівняння: ефект «паршивої вівці» виникає, коли підстави міжгрупового порівняння важливі для індивіда. Необхідність легітимації інгрупових норм («паршива вівця», яка є членом інгрупи й порушує її норми, підкреслює їх нелегітимність і необов'язковість, порушує твердження про домінантність інгрупи. Реакцією на це порушення стає особливо негативна оцінка її поведінки.

Як відзначає W. Felps et.al. [12], поведінка одного негативного члена групи може мати потужний згубний вплив на інших членів інгрупи. Автор визначає негативного члена групи як людину, яка наполегливо проявляє одне або декілька з наступних проблем: гальмує зусилля групи з досягнення групової мети, порушує важливі міжособистісні й групові норми. Поведінка такого негативного члена викликає певні психологічні стани членів групи (сприйняття несправедливості, негативні почуття, зниження довіри). Опір негативному впливу «паршивої вівці» з боку групи може призводити до важливих позитивних процесів, як от співпраця й творчість.

Як показують дослідження W. Felps et.al. [12], J.M. Marques et.al. [17], S. Khan et.al. [16], ефект «паршивої вівці» суперечить інгруповому фаворитизму, однак, обидва ефекти проявляють себе при наявності високого ступеню ідентифікації з інгрупою. Також у дослідженнях авторів доводиться, що дія інгрупового фаворитизму є ширшою, ніж ефекту «паршивої вівці», оскільки останній виникає переважно в ситуації загрози соціальній ідентичності членів групи.

Отже, узагальнення представлених досліджень дає змогу нам виокремити ряд складнощів і протиріч у дослідженнях феноменів й ефектів міжгрупової взаємодії:

1. Ефекти міжгрупової взаємодії вивчаються ізольовано один від одного. Існує вкрай мало робіт, у яких досліджується взаємовплив двох ефектів (частіше інгрупового фаворитизму й ефекту «паршивої вівці»).

2. Через ізольованість вивчення цих ефектів, науковці не можуть відповісти на питання щодо причинно-наслідкового взаємозв'язку між цими ефектами, умов їх співіснування, можливостей одночасного прояву.

3. Усі проаналізовані ефекти вивчаються переважно як когнітивні феномени у формі тієї чи іншої оцінки людиною членів ін-і аутгрупи, за виключенням інгрупового фаворитизму, який представлений також на афективному й поведінковому рівнях. Але, чи дійсно ці ефекти мають лише когнітивний компонент? Чи не збіднює такий підхід сутність цих ефектів і чи не перешкоджає це всебічному дослідженню останніх і профілактичним заходам щодо їх негативного впливу?

На нашу думку, соціально-психологічні ефекти міжгрупової диференціації, що проаналізовано в статті, потребують сучасних емпіричних й експериментальних досліджень, які дадуть змогу науковцям і практикам краще їх пізнати, вчасно їх діагностувати й попереджати їхній негативний вплив на міжгрупову та міжособистісну взаємодію.

Література

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: МГУ, 1990. С. 6-84, 95-102.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания / . М.: Аспект-Пресс, 2002.
3. Гулевич О.А. Психология межгрупповых отношений / О.А. Гулевич. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 432 с.
4. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций / В.Г. Крысько. — 3-е изд. — М.: Омега-Л, 2006. — 352 с.
5. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. – 320 с.

6. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К.: «Центр учбової літератури», 2008. – 688с.
7. Проблемы теории и практики этнопсихологии и этнологии: сб. статей Акад. наук Молдовы, Институт культурного наследия, Центр этнологии / науч. ред. В.П. Степанов. – Кишинев.: Б. И., 2012. – 132 с.
8. Социальная психология: Хрестоматия / Сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 475с.
9. Сушков И.Р. Психология взаимоотношений / И.Р. Сушков. – М.: Академический Проект, ИП РАН, 1999. – 448 с.
10. Dovidio J.F. Bridging intragroup processes and intergroup relations: Needing the twain to meet // *British Journal of Social Psychology* (2013), 52, 1–24
11. Falomir-Pichastor J.M., Munoz-Rojas D., Invernizzi F., Mugny G. Perceived in-group threat as a factor moderating the influence of in-group norms on discrimination against foreigners // *European Journal of Social Psychology*. 2004. Vol.34. P.135-153.
12. Felps W., Mitchell T.R., Byington E. How, When, and Why Bad Apples Spoil the Barrel: Negative Group Members and Dysfunctional Groups // *Research in Organizational Behavior*, Volume 27, 2006, Pages 175–222
13. Gramsow R.H., Gaerther L., Sedikides C. Memory for In-Group and Out-Group Information in a Minimal Group Context // *Journal of Personality and Social Psychology*, 2001, Vol. 80 № 2. – P. 188-205.
14. Hewstone M., Rubin M., Willis H. Intergroup Bias // *Annual Psychological Review*, 2002. No 53, P. 575-604
15. Jetten J., Spears R., Posunes T. Intergroup distinctiveness and differentiation: a meta-analytic integration // *Journal of Personal and Social Psychology*. 2004. Vol.86. – P.862-879.
16. Khan S., Lambert A.J. Ingroup Favoritism Versus Black Sheep Effects in Observations of Informal Conversations // *Basic and Applied Social Psychology*, Vol. 20, Issue 4, 1998, p. 263-269
17. Marques J.M., Yzerbyt V.Y., Leyens J-Ph. The “Black Sheep Effect”: Extremity of judgments towards ingroup members as a function of group identification // *European Journal of Social Psychology*, Volume 18, Issue 1, pages 1–16, January / March 1988
18. Tajfel H. *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982.
19. Turner J. *Social Categorization and Self-concept: A social cognitive theory of group behaviour* // *Advances in group processes*. London, 1985. P 77-121.
20. Yzerbyt V.Y., Leyens J-Ph., Bellour F. The ingroup overexclusion effect: Identity concerns in decisions about group membership // *European Journal of Social Psychology* Volume 25, Issue 1, pages 1–16, January / February 1995